

Hoofdstuk 2

Militaire opleiding Bergen en begin oorlog

september 1939 - augustus 1940 (leeftijd: 19 - 20)

Hotelschool Scheveningen

september 1940 - maart 1941 (leeftijd: 20)

Eerste werkervaringen

maart 1941 - april 1943 (leeftijd: 21 - 23)

Terug in Groningen I

april 1943 - februari 1945 (leeftijd: 23 - 24)

Gevangenschap, bootramp en ziekenhuis in Duitsland

februari 1945 - juni 1945 (leeftijd: 24 - 25)

Kunt meer vertellen over de mobilisatie?

In april 1939 was de voormobilisatie geweest en nu kwam de grote mobilisatie. Er dreigde oorlog, dus het moest wel. Het betekende dat alle verloven werden ingetrokken en dat alle militairen die daarvoor in aanmerking kwamen, werden opgeroepen. Dus iedereen, hup, terug in militaire dienst, pakje aan, meld je maar op de trein, papieren et cetera. Mannen die hun dienstplicht vervuld hadden en voor herhaling af en toe terug waren geweest (tot je veertigste moest je toen jaarlijks oefenen), gingen allemaal weg. Je begrijpt dat het maatschappelijk leven min of meer tot stilstand kwam, want als iedereen in militaire dienst moet, wie komt dan melk brengen, wie bakt er brood, en wie vervangt de groenteboer? Maar ja, dat lost zich uiteindelijk allemaal op. En als je echt onmisbaar was, kon je nog vrijstelling krijgen in die tijd.

Had u de voormobilisatie en mobilisatie zien aankomen?

De jaren dertig waren natuurlijk een dreigende rottijd. Er was onenigheid tussen de regeringen van verscheidene landen. Hitler trok alles naar zich toe. Op een gegeven ogenblik annexeerde hij Saarland, dat verdeeld was geweest na de oorlog van 1914-1918. In 1938 trok meneer Chamberlain, de eerste minister van Engeland, naar München. Hij heeft daar een onderhoud gehad met Hitler, een beetje aan Hitlers eisen toegegeven en zo weten te bewerkstelligen dat er geen oorlog kwam. Terug in Londen zwaaide hij met een papiertje en zei:

‘Peace for our time.’ Die oorlog ging toen dus eventjes niet door, tot dat Hitler op 1 september 1939 Polen binnenviel. Engeland verklaarde onmiddellijk Duitsland de oorlog, evenals Frankrijk. Hitler heeft toen een blitzkrieg gevoerd, dat was vreselijk, eerst Denemarken, Noorwegen, en toen waren wij aan de beurt, en vervolgens Frankrijk.

Waar kwam u terecht voor uw militaire opleiding?

Ik werd ingelijfd voor eerste oefening in september 1939 bij het 12e Regiment Infanterie. Dat lag in Groningen. Maar omdat de mobilisatie van kracht was en wij als rekruten volstrekt ongevoerd waren, moesten we achter de waterlinie blijven. In Groningen opgeleid worden was veel te gevaarlijk.

We gingen naar Bergen aan Zee, want daar stonden koloniehuisen, zomerhuisjes en hotels leeg. Het aardige was dat ik net uit Bergen aan Zee kwam, en na vijf zomervakanties had ik er natuurlijk bekend. De eerste twee maanden werden we ingekwartierd in het Zeehuis, wachtend tot we onze intrek konden nemen in het barakkenkamp dat werd gebouwd. De drie daaropvolgende maanden van de militaire opleiding hebben we daarin doorgebracht. Rond de jaarwisseling ben ik voor een kaderopleiding overgeplaatst naar Bergen Binnen. Ja ja, ik zat intussen bij de verbindingstroepen. Dat waren de troepen die voor de communicatie moesten zorgen: telefoon, morse-seinen enzovoorts. Nou, we hadden niks! We hadden niet eens telefoons. Om te seinen had een of andere luitenant een oude fietslamp opgescharreld, lampie erin, draadjes eraan, batterijtje eraan en dan begon-ie: tik tik, tik. Dan ging dat lampje aan en uit en dan moesten we even vertellen wat hij geseind had. Ja, nou ja, dat was zo primitief! We hadden niks. En dan komen die Duitsers binnen met een rijdende telex. En wij maar knoeien.

Ik ben net geen onderofficier geworden, maar had dus wel van die

bananenschillen van korporaal op mijn mouw. Nou ja, stelt allemaal niet zo veel voor.

Wat waren de dagelijkse taken van de verbindingstroepen?

Tja, om een voorbeeld te noemen: op de dag van de capitulatie, 14 mei, lag ik in Bergen Binnen. Ik was inmiddels commandant van de eerste telefoongroep. De groep bestond uit vier mensen, inclusief ikzelf. Ik werd 's morgens heel vroeg opgeroepen: ‘Commandant eerste telefoongroep, commandant eerste telefoongroep!’ Daar kwam ik dan. Er moest een telefoonlijn gelegd worden van Bergen Binnen naar Koedijk, dat is bij het Noordhollandsch Kanaal. Aan de onderkant van het Noordhollandsch Kanaal kwam een commandopost. Dat was heel belangrijk, want Duitsers hadden inmiddels, na felle gevechten bij onder andere Kornwerderzand, de Afsluitdijk in handen. De commandopost moest dus bereikbaar zijn, zodat eenheden van elkaar wisten waar ze waren en wat ze deden. Dat was dan de taak van de verbindingstroepen.

We hadden wat kabels en gebrekkige telefoontoestellen. De lijn legden we uit in de greppel langs de weg, en als hij dan over een weg heen moest, dan ging die lijn de boom in en hup, weer naar beneden, over de weg en door de wei. Toen kwamen we in Koedijk aan en daar moest-ie door het water, hoe doe je dát? Daar hebben we dan ook weer iets op verzonnen. Toen we net klaar waren, werd er heel hard geroepen: ‘Lijn oprollen, lijn oprollen, terug!’ Nou, dat deden we dan...

De dag van de capitulatie, zei u?

Ja, het was een rare dag. Er stonden in Bergen Binnen een heleboel vrachtauto's klaar en daar moesten wij op om naar het front te worden vervoerd. Maar na zo'n tien meter rijden stopten de vrachtauto's en moesten we weer uitstappen. We werden bij elkaar geharkt en toen vertelde de commandant van de compagnie waar ik bij hoorde dat Nederland had gecapituleerd. 14 mei 1940.

Eerder die dag was Rotterdam gebombardeerd en dat was de aanleiding voor de capitulatie. Het was natuurlijk een droevig moment. Alhoewel, er werd ergens ook wel gejuicht dat de strijd voorbij was. Beetje verwarrende gevoelens en gedachten hadden we.

Heeft u achter de waterlinie nog iets van de oorlog gemerkt?

Er is bij ons weinig gebeurd. Op 10 mei 1939 rond vier uur 's morgens werd vlak bij ons, tussen Bergen en Egmond, het vliegveld gebombardeerd. Er stonden daar vele zogenaamde G1-gevechtsvliegtuigen met dubbele staart. Die werden alle vernietigd. Daar zijn we flink van geschrokken. We vluchtten de duinen in, in de veronderstelling dat ons barakkenkamp misschien ook gebombardeerd zou worden. Dagenlang zijn wij daar niet meer terug geweest, soms wel overdag om wat op te halen, maar 's nachts sliep je buiten. Het was gelukkig goed weer en uiteindelijk gebeurde er niks meer.

Verder was er niet echt tijd om bang te zijn. Je was sowieso een tikeltje fatalistisch in die periode.

Had u tijdens uw verblijf in Bergen contact met uw familie?

Ik correspondeerde met mijn familie. Telefoneren was er niet bij. Op het briefpapier dat ik gebruikte stond mijn naam en 'ergens in Nederland'. Normaal stond je naam en bijvoorbeeld 'Groningen' op het papier, en nu stond er mijn naam en 'ergens in Nederland'.

Wat gebeurde er in Nederland en Europa na onze capitulatie?

Na Nederland waren België en Frankrijk aan de beurt. Binnen de kortste keren had Duitsland dus Parijs veroverd, een groot stuk van Frankrijk, en toen is de regering naar Vichy gevlucht. Petain is daarna vriendjes geworden met Hitler, dat is een hele nare toestand geweest. Heel Europa leed inmiddels dus onder de druk van Duitsland, want Duitsland was de baas in alles.

Na 15 mei 1940 herneemt het leven in Nederland weer een beetje zijn normale loop. Daar komt verandering in naarmate in de jaren erna de duimschroeven alsmat strakker aangedraaid worden. We waren allemaal bang dat Duitsland naar Engeland zou varen en ook Engeland op zijn knieën zou dwingen. Want noch Engeland, noch Frankrijk, eigenlijk geen van de westerse landen, was wat bewapening betreft ook maar in de geringste mate voorbereid op een oorlog.

Ik had zelf een karabijn, en als ik moest schieten dan moest ik een grendel overhalen en dan ging er een patroontje voor en dan weer overhalen en hup, weer één. Bij de Duitsers ging het van tukutukutuku, die hadden alles; vreselijk, vreselijk was dat.

En hoe verging het u na de capitulatie?

We hebben vanaf 14 mei tot 1 juni als krijgsgevangenen opgesloten gezeten in het barakkenkamp aan de Breelaan in Bergen Binnen. Daarna mochten we met groot verlof. We werden niet verder in krijgsgevangenschap gevoerd, 'geweldig', dankzij de goede bedoelingen van meneer Hitler, vreselijk. Maar die bepaalde dat, dus wij gingen allemaal terug naar huis en haard. Ik ging terug naar Groningen en dan herneemt het leven weer een beetje zijn normale loop. Er was in feite weinig veranderd in Nederland, behalve de 'asperges' die in de weg waren gezet om te voorkomen dat tanks zomaar door konden rijden en de bunkers die waren gebouwd in onder andere de weilanden.

De zomer brak aan en ik zou in september naar de hotelschool gaan, die in die tijd slechts bestond uit een cursus van zes maanden. Nu was de vraag natuurlijk of deze wel zou plaatsvinden. Rond juli, augustus bleek dat gelukkig wel het geval te zijn. Ik heb me toen persoonlijk gemeld in Den Haag en ben aangenomen. De cursus werd gegeven in Scheveningen, want daar stonden de hotels buiten het seizoen toch leeg. Ik heb in latere jaren veel stagiairs van de Haagse

hogere hotelschool gehad, en als ik dan iets vertelde over mijn achtergrond, dan was zes maanden hotelschool voor die kinderen een dijk-kletser: 'Hoe kan dat nou?'

De cursus ging uit van de werkgeversorganisatie Horecaf. Die huurde een leegstaand hotel en daar vond de scholing plaats. De vestiging op de Brusselselaan te Den Haag van de inmiddels geheel gesubsidieerde hotelschool is pas in 1965 geopend. In het hotel in Scheveningen waren zaaltjes waar kon worden lesgegeven en maaltijden konden worden genuttigd. Er was een keuken en er waren slaappleatsen. De cursus eindigde in april, omdat het seizoen in Scheveningen dan weer begon.

Wat heeft u geleerd in zes maanden hotelschool?

Ik heb dikwijls gezegd: 'Ik heb in die zes maanden dat ik op de hotelschool ben geweest zo veel geleerd, want ik heb daar geleerd dat ik niks wist!' Ik had wel praktijkervaring, maar ja: warme keuken, koude keuken, chef-kok, souschef, garde-manger, rotisseur, entremetier, patissier, poissonnier, chef de partie, hallo! En dan een menu samenstellen: hors-d'oeuvre, soep, vleeschotel en toetje, dat was het tot dan toe, een beetje abc. Maar dat er zo veel meer mogelijkheden waren, en prachtige menu's met tussengerechten, entree chaude, entree froide enzovoorts. Allemaal in het Frans h , prachtig was dat!

We kregen keukenleer, wijnkennis, Frans, Duits, Engels, typen, Nederlands. Ik heb een maand of twee ook praktisch gewerkt. Op dinsdagmiddag was ik om twaalf uur in hotel Terminus bij Hollands Spoor en dan liep ik mee met de lunch, deed de bestellingen en andere werkzaamheden. Het was daar heel druk, nu bestaat het hotel niet meer. Om twee uur ging ik terug naar school. Je kreeg op school ook serveerkunde en  en keer in de zes weken mocht je in de keuken meekijken wat er gebrouwen werd voor ons eigen eten, maar verder

hadden we geen praktijk. Alleen maar theorie, heel veel theorie.

Hoe was de sfeer op school?

Leuk. We zaten met dertig jongens en zes meisjes. De jongens sliepen in het internaat, de meisjes ergens anders. 's Avonds bleef je binnen, want buiten was het oorlog en donker. En dan werd er natuurlijk een hoop gekheid gemaakt. Grapjes, moppen. Als we zo bij elkaar zaten, dan verschoven we de lestafels om het gezellig te maken.

Had u nog contact met uw vriendengroep van de hbs?

Ja, die onderlinge band bleef, maar heeft in de oorlog een flinke knauw gekregen. Donnie had de Engelse nationaliteit en werd in het begin van de oorlog geïnterneerd. Die waren we toen dus kwijt. De anderen zaten verspreid over Nederland, en reizen was in die tijd natuurlijk ook niet meer mogelijk. Uilko bijvoorbeeld studeerde werktuigbouwkunde in Delft.

Wat was uw vervolgstap toen u uw opleiding had afgerond?

Na mijn opleiding wist ik – nogmaals – zo veel van het vak dat ik niks wist. En ik wilde alles weten: Hoe stel je een menu samen? Je had blonde sausen, blanke sausen, bruine sausen, gekookte vis, gebakken vis, geblancheerde vis, vlees, maar waar hoorde nou welke saus bij? Ik had geen idee, en het  s ook niet eenvoudig.

Daarom ben ik kok geworden in de keuken van hotel de Witte Brug. Dat heb ik een jaar gedaan. Ik had op school wel geleerd dat er bruine saus was, maar hoe je die bruine saus moet maken, dat niet. Je moet toch echt in de keuken staan om het allemaal werkelijk te doen en te leren.

Hoe zag uw werkdag in de keuken van hotel de Witte Brug eruit?

In een keuken heb je een chef-kok en een souschef, dat is vaak ook de

saucier, want dat is het moeilijkste vak. Dan komen meerdere chefs de partie, die ieder verantwoordelijk zijn voor een gedeelte van de keuken. En die chefs de partie hebben vaak weer een commis tot hun beschikking. Dat was ik. Eerst ‘commis rotisseur’ en daarna ‘commis garde-manger’.

De chef-kok schreef elke dag het menu voor de volgende dag. A la carte, enzovoorts. Dat lag dan op een vaste plek in de keuken. 's Morgens om tien uur ging de hele brigade naar die vaste plek en dan wist iedereen precies wat-ie doen moest. De garde-manger wist dat hij op een gegeven ogenblik salades moest maken of vlees moest snijden, waar en wanneer dat klaar moest liggen. De man van de soepen wist dan precies wat hij moest prepareren. De entremetier is de man die de groenten of aardappelen verzorgt. De rotisseur zorgt voor het vlees, die moest op een gegeven moment braden, afbakken, enfin. De ingrediënten die je daarvoor nodig had stonden allemaal al op je werktafel. De chef-kok had de dag ervoor aan de hand van zijn menu ook een lijst van ingrediënten gemaakt en die kwamen allemaal uit het magazijn en lagen op de plek waar ze naartoe gebracht moesten worden.

Wij ontbeten om half tien in de kokskamer. We waren hele chique koks, ‘de heren koks van de Witte Brug’. De Witte Brug was een beroemd hotel in die tijd. Er woonden vooral veel vaste gasten, gepensioneerden. En wie er in die tijd ook woonde, was de ‘Marine Befehlshaber in den Niederlanden’ met zijn staf. Voor al die mensen moest gekookt worden.

Gedurende de zesdaagse werkweek lunchten we samen tussen twee en half drie en daarna waren we vrij tot vijf uur. Om vijf uur begon het diner, dat tot een uur of negen duurde. Eén of twee keer in de week had je avondwacht, voor late bezoekers die nog kleine gerechten wilden eten.

Wat heeft u bij hotel de Witte Brug geleerd, en sprak het u aan?

Ik heb daar veel geleerd, stukken vlees uit elkaar houden bijvoorbeeld. Op school ging je eens in de veertien dagen naar de slagerij en dan kreeg je een stuk achterhand van de koe te zien: ‘Daar zit de ossenhaas, daar zitten de ronde en de platte bil, daar snij je de kogelbiefstukken van. Dat geldt ook voor het kalf en voor het schaap.’ Het is heel moeilijk om dat zo theoretisch uit elkaar te houden en dat leer je dus wel goed in de keuken.

Het sprak me beslist aan. Ik was eenentwintig, had vijf jaar hbs, acht maanden dienst en zes maanden hotelschool achter de rug. Ik ging van scratch af aan aan het werk, verdiende vijftien gulden per maand. Het is een soort roeping. Lekker eten maken, het mensen naar de zin maken. Want als je kookt moet je wel lékker koken. In de horeca geldt dat de mensen zelf feest moeten maken, maar dat je de voorwaarden ervoor kunt scheppen. Lekker eten is sowieso aan mij besteed, ik kook nu nog steeds voor mezelf.

Hoe was de sfeer in Den Haag?

In die tijd heerste er een gelaten sfeer. Je kon niet meer leven zoals je wilde en dingen werden schaarser. Er waren nauwelijks nog sigaretten, chocolade, bananen of andere lekkere fruitsoorten te koop. Mensen werden opgeroepen om naar Duitsland te gaan voor de *Arbeits-einsatz*. Dat hield in dat je je gedwongen moest inzetten voor de Duitse economie. Ook mij hing dat boven het hoofd.

Mijn collega's en ik waren volledig op elkaar aangewezen, dus werden we goede vrienden. In 1940-1941 speelden onder anderen Pia Beck, Ab de Molenaar en Sanny Day in Regina. Dat was een enige kroeg op het Buitenhof. En in Trocadero op de Lange Poten zat een zigeunerorkest. We dronken dan een biertje, maar daarin zat nauwelijks nog alcohol. Of we namen een sherry'tje. Jenever was er toen bijna niet meer; cafés hadden toewijzingen op basis van wat ze in het

verleden hadden verbruikt.

Duitsers hoefden op dat moment niet te vechten, dus die kwam je vaak tegen. Ze waren met verlof in Scheveningen of bekleedden daar bepaalde functies. Wij hadden verder geen belangstelling voor ze.

Kon u gewoon blijven doorwerken, ondanks de Arbeitseinsatz die u boven het hoofd hing?

In eerste instantie wel. Na mijn jaarcontract bij de Witte Brug heb ik twee maanden in het Kurhaus gewerkt als restaurantkassier. Toen sloot het Kurhaus, omdat de kust helemaal in verdedigingsstaat werd gebracht. Duitsland viel Engeland niet aan, dus waren de Duitsers bang dat Engeland Duitsland zou aanvallen. Het Kurhaus en het Palace Hotel bleven staan, maar andere gebouwen werden afgebroken om plaats te maken voor geschut. Het waren vervelende tijden. Op verzoek van de directeur van hotel de Witte Brug ben ik daar teruggekeerd. Ik draaide de receptie en deed voorraadcontrole. De bevoorradings was schaarser, maar met onze bonnen kochten we in bij leveranciers die zich op de een of andere manier ook wisten te bevoorraden. Mijn eigen bonkaarten leverde ik altijd in bij mijn werkgever, omdat die mij te eten gaf.

Was het nog mogelijk om uw familie regelmatig te zien?

Van Den Haag naar Groningen was vier tot vijf uur reizen, dus ik ging bijna nooit naar mijn familie, alleen in de vakanties.

Op 30 juni 1941 reisde ik naar Groningen om mijn moeder te verrassen voor haar vijftigste verjaardag. Alleen liep die dag anders dan ik had verwacht. Mijn zussen stonden me op te wachten op het station en begonnen meteen te huilen toen ze me zagen. Ze vertelden dat De Harmonie voor een groot deel was afgebrand. Dat was heel triest.

Wisten ze hoe de brand in De Harmonie was ontstaan?

Er deden verschillende geruchten de ronde. De tentoonstelling 'Voeding in deze tijd', was op dat moment gaande. Een aquarium met motortje was onderdeel van de tentoonstelling en zou voor kortsluiting hebben gezorgd. Maar er werd ook gezegd dat de brand aangestoken zou zijn. Toen het allemaal geblust en opgeruimd was, is een deel van De Harmonie weer in gebruik genomen: de biljartzaal en de grote concertzaal. Mijn vader, moeder en zusters zijn in een leegstaand pand schuin tegenover De Harmonie gaan wonen.

U zegt dat u 'in eerste instantie' wel kon doorwerken ondanks de Arbeitseinsatz; wat gebeurde er daarna?

Op een dag hoorde ik dat de Witte Brug een lijst had moeten inleveren met namen van werknemers die ze dan maar per se moesten missen voor werkzaamheden in Duitsland. Ik kreeg een hint dat ik op die lijst stond en ben snel vertrokken. Via via kon ik aan de slag bij Restaurant Boerderij Meerrust in Warmond. Daar zat ik min of meer ondergedoken en ik verwachtte dat de Duitsers me niet zouden vinden. Mijn werk was dit keer de barcontrole, dat vond ik interessant en ook daarvan heb ik weer wat geleerd. Maar na een week of zes à acht had ik het wel gezien.

Ik hoorde dat het American Hotel Amsterdam een receptionist zocht. Ze wilden mij graag hebben. Er was schaarste aan goed personeel doordat veel mensen in Duitsland zaten. Ik wilde daar wel werken, op voorwaarde dat ik niet op de loonlijst zou staan. Dat hebben ze gerespecteerd. Eén keer per maand kreeg ik mijn loon uit het vestzakje van de directeur. Dat heb ik zo'n vier maanden gedaan en toen kreeg ik het bericht dat mijn vader een hartaanval had gekregen. Hij was er slecht aan toe.

Uw vader was ziek; bent u teruggegaan naar Groningen?

Ja, ik ben direct naar huis gegaan, mijn vader bleek een tumor te

hebben achter zijn borstbeen. Die was inoperabel. Tegenwoordig kan dat wel door middel van een thoraxoperatie, maar dat kenden ze toen nog niet. Hij is na acht maanden ziekbed, eind 1943, overleden. Hij lag al die tijd in bed. Achteraf is dat een beetje onzin, want hij kon gewoon lopen. Met de kennis van nu had hij nooit hoeven blijven liggen, maar het moest van de dokter.

Ik was de enige in de familie die wist dat hij ongeneeslijk ziek was. De dokter heeft mij in vertrouwen genomen toen ik na een bezoek met hem opliep. Hij zei: 'Ik zal het je maar zeggen, maar je vader wordt niet meer beter.' 'Wat zegt u?!' En toen kwam er dus uit hoe slecht hij eraan toe was.

Hoe was het voor een jongen van 23 om zo'n groot geheim te dragen?

Vreselijk, je kunt er niet over praten, je ziet het aankomen. Ik danste eroverheen want niemand mocht het aan mij merken, zeker niet mijn vader of moeder. Ik hield me goed, en nogmaals: het gewone leven ging door, hoe moeizaam ook in die oorlogstijd.

Hoe stond het met De Harmonie?

Ik heb zo goed en zo kwaad als het ging De Harmonie draaiende gehouden. Er was niet zo vreselijk veel te beleven op dat moment. Een deel van De Harmonie was gevorderd als distributie-uitreikingslokaal. Stamkaarten en distributiebescheiden moesten in De Harmonie afgehaald worden. De bonnen werden daar uitgedeeld door de distributiedienst van het Nederlandse ministerie van voedsel en cetera. Na de brand waren er nog de sociëteit, de speelzaal en de Groote Zaal, die voor bijeenkomsten werd gebruikt. Het waren vervelende bijeenkomsten: of van de Duitsers, of van de NSB. Altijd met een nazi-achtig tintje, maar daar ontkwam je natuurlijk niet aan. Ik heb wel eens overwogen om te zeggen: 'Dat doe ik niet meer, daar verhuur ik geen zaal meer aan.' Maar dan kon ik kiezen of delen: of de zaal

verhuren, of eruit. Ja, dan blijft er natuurlijk niks anders over, want 'eruit' betekende 'Duitsland'.

Maar de Duitsers wisten inmiddels waar u zat; dreigde de 'Arbeitseinsatz' niet opnieuw?

Bij De Harmonie stond ik niet op een loonlijst, want ik was de loonlijst zelf. Ze konden mij daar niet missen, dus ik hoefde niet naar Duitsland. Wel moest ik op een gegeven ogenblik weer terug in militaire dienst. Het regiment waartoe ik behoorde werd in de zomer van 1943 weer opgeroepen voor krijgsgevangenschap. Ik heb met veel moeite een soort *Ausweis* (vergunning) gekregen omdat mijn vader ziek was en ik hem verving. Ik heb nadien best wel mijn gang kunnen gaan.

Wat was de situatie van uw andere familieleden?

Grietje, mijn oudste zus, was in 1942 getrouwd en Marthy werkte bij De Harmonie. Zij deed daar administratief werk. Anneke, de jongste, zat op school. Zij deed in 1945 eindexamen meisjes-hbs. Mijn moeder zorgde voor mijn vader en voor ons. Ik onderhield het gezin door De Harmonie draaiende te houden.

Hoe verliep het ziekbed van uw vader?

Ik zat elke dag aan zijn bed, we hadden geen diepgaande gesprekken. Dat hij stervende was, is met hem niet ter sprake gekomen, dat zijn we uit de weg gegaan. Daar heb ik later wel een beetje spijt van gehad, maar dat kwam waarschijnlijk door angst. Mijn vader heeft het diep vanbinnen misschien wel gevoeld, maar die uitte zich daar niet over. Mijn moeder sprak het pas een paar maanden voor zijn overlijden uit. Ze stond in de keuken en zei tegen me: 'Zie je dan niet hoe ziek vader is,' en toen zei ik: 'Jawel moeder, ik weet wel, vader wordt niet meer beter.' 'Nee hè?' zei ze. 'Nee,' zei ik. Vanaf toen was het voor mij gelukkig wel bespreekbaar met mijn moeder. Mijn ouders hadden een goede relatie. Zijn overlijden is een hele klap voor het gezin

geweest. Het was echt een ramp.

Kunt u omschrijven hoe het voelde toen uw vader er niet meer was?

Het schiep een geweldige leegte, maar ook hiervoor geldt weer: het leven gaat door. Je hebt zo veel andere dingen aan je hoofd. Hoe loopt het nou met de oorlog? Je probeerde stiekem naar de Engelse radio te luisteren, zo goed en zo kwaad als dat ging. Je probeerde op de hoogte te blijven van wat er om je heen gebeurde. Het waren vreselijk spannende tijden. 1944 was een slecht jaar, omdat we aan het wachten waren op de invasie. De oorlog drukte het overlijden van mijn vader naar de achtergrond. Ik heb later in mijn leven wel nog vaak gedacht: ‘Wat zou mijn vader hiervan hebben gevonden of hoe zou hij dit hebben gedaan?’

Voor De Harmonie hebben we een nieuw pachtcontract gesloten omdat het oude contract afliep met de dood van mijn vader. Ik mocht tekenen, maar mijn moeder moest garant staan en ook tekenen.

Wat gebeurde er allemaal in het jaar 1944?

Duitsland was Rusland binnengevallen en moest nu op twee fronten vechten. Amerika had Duitsland op zijn beurt de oorlog verklaard en we zaten allemaal maar te wachten op de invasie, de invasie en nogmaals de invasie, want er moest een tweede front komen in Europa. Maar dat heeft erg lang geduurd, en terecht, want de geallieerden konden zich natuurlijk geen mislukking veroorloven. Die invasie kwam dus op 6 juni 1944. Een gigantische vloot van schepen en manschappen kwam op de Normandische kust af. Heel indrukwekkend, fantastisch wat er toen gebeurd is. Ik ben de hele Normandische kust later af geweest, vanaf Honfleur tot boven in de Cotentin en dan weer naar beneden. Ongelofelijk wat voor een stuk geschiedenis daar ligt. En al die kerkhoven zien er zo goed verzorgd uit, alsof elk grassprietje met een nagelschaartje geknipt is. Die Amerikanen doen dat toch zo

voortreffelijk, zo piëteitsvol. Ook de Engelsen en Fransen trouwens. Cap Hogue, waar ze naar boven klommen, naar die Duitsers, en elke keer donderde er weer een naar beneden, en toch maar volhouden, niet te geloven, afschuwelijk! De parachutist die aan een torenspits bleef hangen, tjongejongejonge.

Ik ben in Groningen gebleven. Wij hebben ons ontfermd over een goede vriend en zijn vrouw en dochter, die van honger omkwamen. Met de slag om Arnhem moesten zij hun woonplaats Velp verlaten. Eerst gingen ze naar een zuster en zwager in Amsterdam, maar die woonden veel te benauwd en hadden zelf ook niks te eten. In die tijd was telefonisch contact nog mogelijk, en ik zei dat ze maar hier moesten komen. Ze hebben van Kerstmis 1944 tot de bevrijding bij mijn moeder thuis gewoond. Midden in de nacht van 24 december arriveerden ze om vier uur achter op de bak van een vrachtauto, vreselijk. Maar dat maakte je allemaal mee. Ze kwamen van de hel in de hemel, want in Groningen was nog te eten, er brandde een kachel en moeder zorgde goed voor ze.

Hoe zag het sociale leven er voor jullie uit en waar hielden jullie je mee bezig?

Er was geen zak te beleven. 's Avonds na acht uur en 's morgens voor zes uur mocht je de straat niet op. Het was donker, dus probeer je weg dan maar te vinden. We kwamen regelmatig, meestal op zaterdag, 's avonds om zeven uur met vrienden bij elkaar en bridgeden dan tot we de volgende ochtend weer de straat op mochten. Dat was best gezellig.

Ik kende veel mensen in Groningen en zat natuurlijk boven op die uitreikingskaarten van de distributie. Hierdoor rolde ik min of meer vanzelf de illegaliteit in.

Op welke manier nam u deel aan de illegaliteit?

Bij het distributie-uitreikingslokaal in De Harmonie werden distributiekaarten (bonnen) ‘gestolen’. De kaarten werden altijd aangevoerd in gepantserde auto’s en gingen onder begeleiding naar het punt waar ze achter slot en grendel moesten. Er waren mensen die daar op een of andere manier toegang toe konden krijgen. Het was een heel netwerk. Ik denk dat de medewerkers van het uitreikingslokaal op een gegeven moment wel tot de ontdekking kwamen dat er bonnen ontbraken, maar zoek maar eens uit waar dat aan ligt. Misschien hadden ze er wel te weinig gekregen. Vervolgens zijn er dus weer kanalen van mensen die bijvoorbeeld weten waar de ondergedoken spoorweglui zitten en die helpen bij de distributie van de bonkaarten zodat ook zij iets te eten krijgen.

Was u niet bang?

Het brengt zeker angst met zich mee. Ik heb best angstige ogenblikken beleefd. Om maar een voorbeeld te noemen: er was een man die uit een concentratiekamp was ontkomen. Details kende ik niet, die wilde ik ook niet kennen. Hoe minder je wist, hoe beter het was. Dat was een *standard rule*, want hoe minder namen je kende, hoe minder je kon vertellen als ze je te pakken kregen. De ondergedoken man was er heel slecht aan toe. Er waren artsen die hem wilden helpen, maar hij kon niet meer geholpen worden en overleed. Het probleem was dat die man officieel niet bestond. Je kon geen papieren voor hem aanvragen, geen begrafenisondernemer regelen; je kon niks met hem. Toen hebben ze hem ’s nachts in het hartstikke donker, achter in de auto, zittend tussen twee anderen, naar de tuin van De Harmonie vervoerd. Daar hebben we hem begraven in een gat dat we overdag al hadden klaargemaakt. En ja, als ze je gesnapt hadden, dan was je er geweest hoor, gegarandeerd! Er waren in die tijd heel weinig auto’s, dus als je toevallig in een straat of buurt reed waar een Duitse patrouille zijn ronde maakte, dan was je echt de klos. Maar dat is allemaal goed afgelopen.

Is uw deelname aan de illegaliteit goed blijven gaan?

Nee, want dan komt het moment dat ze mij achternazitten. Ik was onder andere heel actief in de hulp aan onderduikers. Daar zijn ze achter gekomen en ze hebben me te pakken gekregen. Hoe weet ik niet, daar heb ik me niet in verdiept. Begin februari 1945 werd ik opgepakt en gearresteerd. Ik ben in een cel gezet in het huis van bewaring in Groningen. Daar heb ik een aantal weken gezeten en toen moest ik op transport naar Duitsland. Daar ben ik in concentratiekamp Neuengamme terechtgekomen. Vanuit Neuengamme belandde ik ook tijdelijk in een buitencommando in Ulzen, waar we werden ondergebracht in een leegstaande fabriek bij een spoorwegknooppunt iets ten zuiden van Neuengamme. Daar moesten we iedere ochtend om vijf uur opstaan en langs de spoorweg bomtrechters dichtgooien. Dat was onmogelijk werk. Eten kregen we nauwelijks.

Kunt u meer vertellen over uw gevangenschap?

Ik heb het allemaal begin negentiger jaren uitgeschreven. Ik denk dat er over het concentratiekamp Neuengamme voldoende bekend is. Wat ik heb opgeschreven gaat vooral over de laatste weken van de oorlog en de bootramp in de Lübecker Bocht, die op 3 mei plaatsvond. Je moet maar kijken wat je daaruit wilt halen, want het is voor mij altijd moeilijk gebleven om erover te praten. Ik heb het nauwelijks overleefd. Ik heb vlektyfus en dysenterie gehad. We zijn bevrijd op 3 mei 1945. Op 19 april werd begonnen met de evacuatie van concentratiekamp Neuengamme. In goederenwagons werden we naar Lübeck gebracht om van daar met het vrachtschip de Athen (4500 ton), tezamen met circa drieënveertighonderd gevangenen onder in het ruim, naar het passagiersschip de Cap Arcona (28.000 ton) te worden vervoerd. Dit lag in de Lübecker Bocht, voor Neustadt, en kon niet meer varen. In de baai voor Neustadt lagen ook het schip de Deutschland (21.000 ton) en het vrachtschip de Thielbek (2800 ton), vol met gevangenen. Gedurende zeven dagen voer de Athen een aantal maal heen en weer omdat de kapitein van de Cap Arcona ons maar niet wilde

opnemen. We zaten zonder eten, zonder drinken en zonder enige sanitaire voorziening. Gevangenen die bezweken werden overboord gooid. Op 26 april mochten we eindelijk overstappen op de Cap Arcona. In eerste instantie leek dit passagiersschip een aanzienlijke verbetering. Met z'n veertien in een vierpersoonshut weliswaar, maar we kregen een stuk brood en er was water.

Er werden echter nog meer gevangenen aan boord gebracht en ten slotte zaten we met circa achtduizend man samengepakt. Na een paar dagen heerste er volstrekte anarchie en ontstonden er desastreuze toestanden. Er was geen solidariteit onder de gevangenen, er gold slechts het recht van de sterkste en de wil om te overleven.

Op een of andere wonderbaarlijke wijze ben ik op 30 april weer overgebracht naar de Athen, waar ik niet naar terug wilde omdat het er een zwijnenstal was. Maar ik hoorde bij een groepje dat terug moest, of ik wilde of niet. De Athen was het enige schip dat nog redelijk kon varen, de andere hadden geen brandstof meer. De toestand in het ruim bleek verbeterd. Het was schoongemaakt, er lagen dekens en er stonden tonnen voor de sanitaire behoeften. Omdat we nog meer gevangenen moesten opnemen, gevangenen van concentratiekamp Stuthof, zijn we naar de haven van Neustadt gevaren. Maar eenmaal gearriveerd, weigerde de kapitein hen aan boord te laten omdat het schip al overvol was.

En toen wij ons daar dus op 3 mei in de haven bevonden, kwamen plotseling hele zwermen jachtbommenwerpers aanvliegen om de schepen in de baai te bombarderen. Toen wij dit hoorden, klommen we uit het ruim van het schip de kade op. De Cap Arcona, de Deutschland en de Thielbek veranderden voor onze ogen in gloeiende vlammenzeeën. Daar heeft de communicatie van de Engelsen niet goed gewerkt. Ze dachten dat het troepentransportschepen van de Duitsers waren. Wat die Duitsers met ons van plan waren weten we niet,

we zijn in de veronderstelling dat ze ons waarschijnlijk wilden verdrinken. Het concentratiekamp moest geheel ontruimd worden om te voorkomen dat de geallieerden dezelfde rotzooi zouden aantreffen als in concentratiekamp Bergen-Belsen. Dat was één, één, één grote ellende.

Op 3 mei 1945 zijn er circa achtduizend van de elfduizend gevangenen verdrinken, vreselijk. Vreselijk! Die elfduizend gevangenen verlangden zo hartstochtelijk naar de bevrijding, want die was vlakbij en dat wisten we allemaal. En dit gebeurde dan op 3 mei. Ik heb er verschillende boeken over, en de vraag hoe die bootramp kon gebeuren, heeft mij lang beziggehouden. Ook over concentratiekamp Neuengamme heb ik een aantal boeken. Er is in Nederland geen monument opgericht. In Frankrijk staan veel monumenten en daar vind je altijd de naam Neuengamme terug. In Nederland is er in plaats van een monument het boek *Nederlanders in Neuengamme* uitgebracht en dat is toch wel een heel belangrijk boek. Daarin staan de namen van alle Nederlanders die Neuengamme hebben overleefd en van degenen die daar zijn omgekomen.

Hoe was het voor u om uw ervaringen zwart op wit te zetten?

Emotioneel kom ik er nooit van af, maar het uitschrijven heeft geweldig geholpen. Ik heb het, wat je noemt, van me afgeschreven. In de Rotary is het gebruikelijk dat je een keer een levensbericht houdt, dat heb ik hierover gedaan. Het staat allemaal in dit boekje. Totdat ik dit schreef heb ik er überhaupt niet over kunnen praten. Mijn kinderen wisten niks. Ik heb hier meerdere exemplaren van gemaakt. Mijn kinderen hebben het in hun bezit en een aantal goede vrienden aan wie ik het heb toevertrouwd. Het is een egodocument en ligt ook op het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. Dat heb ik gedaan na lang aandringen. De oorlog is wel genoegzaam uitgezocht en uitgeschreven in de boeken van historicus Lou de Jong (*Nederland in oorlogstijd*) en vele anderen, zoals Abel Herzberg. Maar wat nog

belangrijker is, zijn de individuele ervaringen van mensen. En dit is zo'n individuele ervaring.

Ik heb uw getuigenis gelezen en wil u graag nog één vraag stellen: Hoe komt het dat u uw gevangenschap heeft overleefd?

Dat weet ik niet. Ik weet alleen dat de vurige, vurige wil bij mij aanwezig was om het te overleven. Ik moest en zou er levend uit komen om het na te kunnen vertellen, om hoe dan ook, thuis en aan wie dan ook te kunnen vertellen wat er allemaal gebeurd was.

Daarbij ben ik maar heel kort opgesloten geweest en had ik nog wel wat reserves in mijn lijf. Door de vlektyfus en dysenterie ben ik heel ver weg geweest maar ik overleefde het, velen gingen daaraan dood. Ik weet niet waar je die kracht uit put.

Ik heb ook geschreven 'nood leert bidden', nou, ik heb gebeden hoor, nou, nou, nou! Je moet het ergens vandaan halen. Ik ben niet zo'n kerkelijk mens, maar ik woog nog maar 68 pond en honger is erg, maar dorst is nog veel erger, dat was vreselijk. Een vreselijke periode, je staat met één been in de hel!

Hielpen gevangenen elkaar daar onderling bij, bij het volhouden?

Nauwelijks, nauwelijks. Het is op een gegeven ogenblik ieder voor zich. Daar ontkom je uiteindelijk toch blijkbaar niet aan, je wilt hoe dan ook overleven. Als die buurman van jou, die naast je slaapt, doodgaat, nou ja, jammer dan, jij bent er nog. Zoiets dergelijks, ik kan het niet goed omschrijven, het is heel bizar allemaal. Je probeerde elkaar wel te helpen maar dat kon alleen maar door een beetje moed inspreken, dat was alles wat je had.

Een van de weinige momenten die ik me herinner waarop ik iets voor een ander heb kunnen doen, was toen een vriendje uit Groningen

aan dysenterie leed. Een van de gevangenen was arts en die oefende zijn beroep uit onder toezicht van de Duitsers. Hij distribueerde medicijnen. Mijn zieke vriend kon niet meer lopen en vroeg: 'Kun jij eraan toe gaan om Norit voor mij te halen?' Je moest dan in de rij gaan staan voor de dokter, een hele primitieve bedoening. Ik kon inderdaad Norit krijgen, maar alleen in de vorm van poeder. Ik stopte het in mijn mond zodat het leek of het voor mij was, anders ging het niet, want alles gebeurde onder toezicht. Toen heb ik me ras omgedraaid en het poeder dat niet door mijn speeksel was beroerd weer in mijn handen gedaan en zo ben ik naar mijn vriendje gegaan.

U zat met bekenden opgesloten?

In de trein die mij van Groningen richting Hamburg vervoerde zat ik met een hele groep: Groningers, Friezen, Drentenaren en een aantal mensen die vanuit kamp Amersfoort waren aangevoerd. Door die reis krijg je natuurlijk een band. In Neuengamme waren verschillende Groningers, ook uit het verzet, die net als ik tegen de lamp gelopen waren. Ook herinner ik mij nog een kerel uit Friesland, die had zo'n heel klein bijbeltje. Daar las hij uit voor, zomaar overdag even als er gelegenheid was.

Na aan land te zijn gegaan in Neustadt bent u opgevangen in een Landeskrankenhaus. U schrijft dat u uw leven te danken heeft aan een Duitse arts.

Ja, blijkbaar heb ik vreselijk hoge koorts gehad. Ik herinner me er niks meer van, ik was niet meer bij en die koorts ging maar door. Hoe lang ik ben weg geweest weet ik niet, ik was echt bezig dood te gaan, vlektyfus was verschrikkelijk. Een Duitse legerarts, dokter Fischer uit Kleef, heeft zich over mij ontfermd en mij in leven weten te houden. Ik heb achteraf de koortsliszt van hem meegekregen voor in Nederland, want zodra ik terug zou zijn in Groningen moest ik onmiddellijk weer naar de dokter. Op die lijst was een belachelijke lijn te zien. Ik heb altijd eens naar Kleef gewild om die man op te zoeken, maar

dat is er helaas nooit van gekomen.

Toen ik eenmaal bij was, woog ik niet veel meer en kon natuurlijk niet veel hebben. Ik kreeg *Haferschleimsuppe* om op te knappen. Wat het precies was weet ik niet, maar je kreeg dus een warme pap binnen om aan te sterken en weerstand op te bouwen. Die Duitsers waren uit op mijn vernietiging. Na de bevrijding zijn diezelfde Duitsers uit op mijn behoud!

Hoe komt het dat de Duitsers in dat ziekenhuis uit waren op uw behoud?

De Duitsers, niet alleen de arts maar ook de verpleegsters, waren natuurlijk helemaal *fed up* met die hele oorlog. Die hadden het wel gehad, wanneer is het nu in godsnaam afgelopen?! De vernietiging van Duitsland, de bombardementen aan het einde van de oorlog, bij Dresden bijvoorbeeld. Dat was natuurlijk verschrikkelijk. De geallieerden wilden hoe dan ook die Duitsers op hun knieën dwingen om nog meer slachtoffers te voorkomen, vooral aan hun eigen kant.

En ja, van die mensen die er dus echt, echt allang schoon genoeg van hadden, was een last af gevallen toen Duitsland capituleerde. Zij vonden het op dat moment kennelijk hun plicht om slachtoffers te helpen genezen van hetgeen zij hun aangedaan hadden.

Dat is vergelijkbaar met het verhaal van de ‘puinvrouwen’. Duitsland lag helemaal in puin. Ik ben eind juni met een Rode Kruistransport door Hamburg en door Bremen gekomen. Je hebt er geen idee van! Als je in Hamburg aan de ene kant op een stoel ging staan, kon je tot de horizon over het puin heen kijken, het was onvoorstelbaar! Er stond geen steen meer overeind. Een deel van het puin was opzij geschoven en dat waren wegen, om toch nog wat verbindingen over te houden. Daar kon het Rode Kruistransport overheen rijden.

Het puin moest opgeruimd worden en dan komt het bekende verhaal van de *Trümmerfrauen*, de ‘puinvrouwen’. Dat zijn vrouwen die de mouwen opgestroopt hebben en zeiden: ‘Die mannen van ons hebben alles verpest, ze hebben oorlog gemaakt, nou kunnen wij de boel opruimen en we zullen de boel opruimen. Dan maken we vanzelf een nieuw begin.’ En het puin is opgeruimd door vrouwen, niet door kerels. Die vrouwen zijn aan de slag gegaan. Dat ligt in het verlengde van die mensen die hielpen in het ziekenhuis.

U schrijft dat de ochtenden nooit meer zo mooi zijn geweest als in het Landeskrankenhaus.

Het was vroeg licht, en als je dan het daglicht ziet, door de lichtdoorlatende gordijnen, je wordt ’s ochtends weer wakker en je realiseert je dat je er nog bent, dat er een nieuwe dag is en dat je er in letterlijke zin nog bent, ja, dat is een ervaring!

U heeft een kant van mensen leren kennen die u zich niet had kunnen voorstellen.

Nee, onvoorstelbaar, onvoorstelbaar. Duitsers, het land van Goethe, Schiller en Bach.

Wist uw familie waar u was en hoe u eraan toe was?

Mijn familie wist niet dat ik nog leefde. Een tijd lang ging in Groningen het verhaal dat ik omgekomen was. Er waren mensen thuisgekomen die wisten te vertellen dat ik er slecht aan toe was en veronderstelden dat ik niet meer leefde. Dat kwam natuurlijk bij mijn familie terecht, maar mijn moeder weigerde het te geloven. Wat zij allemaal gedaan heeft weet ik niet, ze heeft stad en land afgelopen om mij te vinden of meer informatie te krijgen.

Het was bekend onder vrienden uit de illegaliteit dat er een Canadees Rode Kruistransport uit Groningen naar Lübeck zou gaan om nog niet teruggekeerde overlevenden op te sporen. Maar niemand wist precies

wanneer en hoe laat dat transport in Groningen terug zou zijn. In Lübeck en in Neustadt heeft het Rode Kruis hier en daar een aantal oud-gevangenen gevonden en verzameld. Daar hoorde ik ook bij. We werden in één ruk terug naar huis gebracht, geëscorteerd door motoren voorop en opzij. Alles werd stopgezet om ons door te laten. Ik weet dat het Rode Kruistransport onder commando stond van dokter Muntendam, dat was een arts uit Groningen. Later werd hij directeur-generaal van Sociale Zaken. En in die hoedanigheid ben ik hem nog eens tegengekomen, dat was een hele wonderlijke ontmoeting (zie hoofdstuk 5, pagina 90).

Aangekomen in Groningen, op 28 juni, werden we opgevangen in een of ander tehuis waar de papieren werden nagekeken en doorgelicht. Als dat allemaal goed was, mocht je naar huis. Ik werd dus thuis afgezet en daar stond ik dan, op de stoep.

Ik ontmoette voor de deur mijn zusje Marthy. Ja, dat was natuurlijk een vreselijk emotionele thuiskomst. Mijn moeder, mijn oudere en jongere zusje waren thuis.

De Harmonie in Groningen